

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА

А. Степанюк, доцент НЮА України

Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого законодавства

щоб розробити науково обґрунтовані рекомендації, спрямовані на розвиток і вдосконалення законодавчого регулювання виконання покарань та визначення принципової сутності кримінально-виконавчого права, наука кримінально-виконавчого права зобов'язана досліджувати принципи діяльності органів та установ виконання покарань. тобто, для правильного застосування норм кримінально-виконавчого законодавства необхідне наукове визначення правових понять, до яких, безумовно, належить і поняття принципів діяльності органів та установ виконання покарань. При цьому доктринальне визначення принципів діяльності органів та установ виконання покарань має враховувати наявні в цій галузі досягнення правничої думки як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, які відображують у своїх наукових працях специфічні об'єктивні закономірності реалізації кари. Найбільш оптимальним було б, якби на основі пізнання практики виконання покарань, що склалася, відбулося об'єднання результатів наукового абстрагування в єдине та чітко розчленоване ціле, доктрину, яка б згодом трансформувалася в систему принципів кримінально-виконавчого законодавства. Видається, що саме так можна визначити закономірності виконання покарань, а не намагатися спочатку створити систему принципів діяльності органів та установ виконання покарань, а потім вже на її основі конструювати та імітувати екзекутивну діяльність. Однак декларативного проголошення принципів діяльності органів та установ виконання покарань у нормах кримінально-виконавчого законодавства вочевидь недостатньо — необхідно, щоб на цих принципах ґрунтувалася реальна екзекутивна діяльність через їх нормативність, узагальненість та обов'язковість.

Системність діяльності органів та установ виконання покарань об'єктивно передбачає саме таке її правниче посередництво, яке найбільшою мірою відповідає сутності процесів виконання-відбування покарання, що здійснюються, а це можливо лише у тому разі, якщо вона спирається на відповідні принципи. У зв'язку з цим видається, що глибокий та всебічний аналіз застосування норм кримінально-виконавчого законодавства, яке поки що тільки формується, не можна здійснити без з'ясування тих

ідейних, керівних засад (принципів), які лежать в основі діяльності органів та установ виконання покарань.

В основі кримінально-виконавчого права лежать основоположні засади як концентроване відображення практики виконання покарань. Принципи кримінально-виконавчого права синтезують, узагальнюють уявлення, знання та поняття про сутність процесу виконання-відбування покарання. Ці принципи поряд з відображенням існуючої практики виконання покарань є виразом і мети ексекутивної діяльності — здійснення правообмежень, властивих покаранням, як уявлення про належне в кримінально-виконавчій діяльності. Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого права та законодавства зумовлена тим, що вони містять в собі ідеальне уявлення про реальну мету ексекутивної діяльності, результат зусиль адміністрації органів та установ виконання покарань. Принципи кримінально-виконавчого права, справляючи регулюючий вплив на практику правозастосування, насамперед зумовлюються цільовим характером діяльності органів та установ виконання покарань. Завдання, що вирішуються адміністрацією органів та установ виконання покарань, також постають початковими, відправними положеннями, на яких повинна бути побудована система кримінально-виконавчого законодавства. Але при цьому, характер та систему принципів визначають саме завдання конкретного виду діяльності. Таким чином, всі принципи ексекутивної діяльності органів та установ виконання покарань зумовлені метою виконання покарання та завданнями, що виконуються адміністрацією органів та установ виконання покарань (здійснення правообмежень, властивих покаранням (забезпечення виконання вироків судів), додержання вимог кримінально-виконавчого законодавства, забезпечення правопорядку в органах та установах виконання покарань, проведення оперативно-розшукової діяльності для попередження (запобігання) злочинів та дисциплінарних проступків з боку засуджених і стосовно них).

Принципи ексекутивної діяльності — це не тільки продукт наукового абстрагування та неупередженого відображення практики виконання покарань, а й дійовий інструмент регулювання діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань з реалізації кари. Отже, вказуючи на ексекутивну спрямованість діяльності органів та установ виконання покарань, її принципи повинні відображати

цілеспрямовану зосередженість зусиль адміністрації на здійсненні правообмежень, властивих покаранням.

У науці кримінально-виконавчого права принципи ексекутивної діяльності формулюються як результат відсторонення від периферійних напрямків діяльності органів та установ виконання покарань з метою пізнання тих засад, що відображують сутність реалізації кари. Інакше кажучи, принципи ексекутивної діяльності можна виділити тоді, коли для визначення сутності виконання покарання з уявлення про діяльність органів та установ виконання покарань як про ціле опускається неістотне та виділяється загальне, необхідне, закономірне. Формування принципів ексекутивної діяльності — це результат міркувань при проникненні думки в глибини об'єкта діяльності з виконання покарань у сутність процесу виконання-відбування покарання. Принципи немов би огрублюють, схематизують практику покарань. Виділення принципів ексекутивної діяльності дозволяє одержати уявлення про реалізацію кари в “чистому вигляді” і, таким чином, проникнути в сутність виконання покарань. Разом з тим ці принципи, відображуючи сутність виконання покарання, лежать в основі вихідних засад та інших, периферійних напрямків діяльності органів та установ виконання покарань, мають для них визначальне значення, виконуючи щодо них методологічну функцію. Це означає, що яке б різноманітне спрямування не мали процеси, котрі розгортаються в органах та установах виконання покарань (реалізація кари, виправлення, ресоціалізація, навчання, трудові процеси і т. ін.), у них завжди тією чи іншою мірою повинні знаходити своє відображення вимоги принципів ексекутивної діяльності, зумовлені метою виконання покарання.

У принципах кримінально-виконавчого права мають бути зосереджені та об'єднані найбільш істотні риси права. Відображуючи його найбільш важливі, відмінні особливості, принципи права надають індивідуальних обрисів об'єктивному юридичному праву, тобто системі норм, що регулюють правила діяльності та поведінку суб'єктів. Об'єктивність принципів права, вважає І. Шмаров, визначається тим, що основні ідеї, які містяться в них, підлягають обов'язковому втіленню як в конкретній галузі права, так і при реалізації в правозастосовній діяльності¹.

Під принципами кримінально-виконавчого права слід розуміти об'єктивно зумовлені процесом виконання покарання вихідні положення, основні керівні засади, що пронизують та характеризують ексекутивну діяльність. Закріплення в нормах кримінально-виконавчого законодавства принципів кримінально-виконавчого права одночасно є і закріпленням принципів ексекутивної діяльності органів та установ виконання покарань. І, навпаки, принципи діяльності органів та установ виконання покарань зможуть набути властивостей принципів права тільки після їх закріплення нормами кримінально-виконавчого законодавства. Лише як конкретизація (тобто як форма конкретного виразу) об'єктивно зумовлених властивостей права закон набуває характеру правового феномена, постає правовим законом і є одним із джерел чинного права.

За допомогою норм Кримінально-виконавчого кодексу (далі — КВК) мають здійснюватися об'єктивізація та конкретизація принципів кримінально-виконавчого законодавства. В цьому законодавстві принципи набудуть загальнообов'язкового значення, забезпеченого (у разі відступу від конкретних нормативних установок) можливістю застосування заходів державного примусу в ході ексекутивної діяльності. Реалізуючись через конкретизуючі їх норми КВК, принципи кримінально-виконавчого законодавства будуть здатні виконати роль відправних засад ексекутивної діяльності, надаючи їй необхідних якостей упорядкованості та організованості. Це означає, що принципи права знаходять своє переломлення при реалізації норм права в правозастосовній діяльності, втілюються в правопорядку, що відображує правовий ідеал. Перетворення в життя закладеного в принципах правового ідеалу, як підкреслив А. Васильєв, є багатостороннім та складним соціальним процесом, що відображує єдність і відмінності принципів правосвідомості та принципів права і відрізняється певною послідовністю розвитку та різними рівнями, в якому можна виділити три основні стадії: *правову теорію, систему правових норм, правопорядок.*

У процесі створення кримінально-виконавчого законодавства роль принципів, вироблених наукою кримінально-виконавчого права, зводиться до того, щоб надати нормотворчому процесу єдності первісного визначального задуму з метою забезпечення загального концептуального характеру всіх норм майбутнього КВК, які зумовлені

основним напрямком діяльності органів та установ виконання покарання — реалізацією кари. Об'єктивуючись у кримінально-виконавчому законодавстві, правові принципи вийдуть за межі суто наукових уявлень і, набуваючи нормативно-правових характеристик, одержать широке соціально-правове значення. Адже основоположні ідеї, що виражаються в законах, стають правовими нормами, набувають державно-владного характеру. Ніякі наукові ідеї, що не одержали свого закріплення в законі, не можуть вважатися правовими принципами¹.

Принципи діяльності органів та установ виконання покарань до свого втілення в дійсність — у практику виконання покарань — повинні пройти декілька етапів об'єктивізації. Спочатку вони постають як наукові висновки, ідеї, що є засадами правосвідомості. Зараз у науці кримінально-виконавчого права ті чи інші наукові погляди є поки що тільки первісним задумом, припущенням про можливі засади, на яких має ґрунтуватися кримінально-виконавче право. У цій своїй якості, відображуючи уявлення про виконання покарань, ідеї, вироблені наукою кримінально-виконавчого права, постають як результат теоретичних досліджень, відображаючи правовий світогляд вчених. При цьому правові принципи — лише компонент, момент конкретизації та специфічного перетворення світогляду суспільства, його ідей та ідеалів². Це означає, що у разі свого втілення в нормах КВК, тобто коли вони стануть принципами кримінально-виконавчого законодавства, ідеї, що спочатку були сформульовані як наукові висновки, набудуть державно-владного характеру і вже після цього стануть проявом не стільки властивостей продукту абстрактного людського мислення, скільки інструментом правового регулювання діяльності органів та установ виконання покарань, виступаючи державною мірою оцінки дій адміністрації органів та установ виконання покарань та поведінки засуджених, тобто набуваючи здатності переводити загальні, немов би відірвані від дійсності вимоги в зріз практичних дій суб'єктів та учасників кримінально-виконавчої діяльності. Правомірність та істинність тих чи інших ідей, що висувуються як принципи езекутивної діяльності, в кінцевому результаті мають бути перевірені практикою виконання покарань. Це означає, що як категорії ідеологічного характеру принципи можуть мати практичне значення, лише перетворюючись у діяльності людей та їх організацій¹.

При характеристиці принципів кримінально-виконавчого права слід виходити з того, що нормативність — іманентна властивість принципів, невіддільна від природи процесу як особливого різновиду державно-правової діяльності². З цих міркувань принципи необхідно розглядати як дійовий інструмент нормативного регулювання діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань, яка організує процеси виконання-відбування покарання. Інакше кажучи, керівні засади, що знайдуть своє закріплення в нормах кримінально-виконавчого законодавства як принципи, повинні виступати владними вимогами, що звернені в першу чергу до адміністрації органів та установ виконання покарань, бо мають зобов'язувати її до здійснення кримінально-виконавчої діяльності як основного напрямку діяльності органів та установ виконання покарань.

Принципи кримінально-виконавчого права мають відіграти значну роль у формуванні кримінально-виконавчого законодавства та відповідної галузі права як соціальної реальності. Однак було б неточним уважати, що правові ідеї (принципи) остаточно реалізуються лише в систему правових норм. По-перше, правові ідеї (принципи), що відображуються в законодавстві, безумовно, самі набувають регулюючого значення. По-друге, вони виступають як вихідні засади в цілеспрямованій діяльності при формуванні за допомогою юридичних норм необхідного суспільного порядку. Через це принципи права переломлюються при реалізації норм права в правозастосовній діяльності, втілюються в правопорядку³.

Будучи втіленими в кримінально-виконавчому законодавстві, принципи кримінально-виконавчого права одержать додаткову нормативну силу, постаючи вихідними положеннями, основоположними засадами, забезпечуючи єдність та відсутність суперечностей в кримінально-виконавчій системі, виступаючи її стрижневими елементами, оскільки вони пронизуватимуть зміст діяльності органів та установ виконання покарань.

Принципи екзекутивної діяльності органів та установ виконання покарань — це основоположні, керівні засади, що мають нормативно-правовий характер та відображують найбільш істотний напрямок діяльності органів та установ виконання

покарань — *реалізацію кари*. Нормативність принципів діяльності органів та установ виконання покарань, закріплення їх нормам кримінально-виконавчого законодавства у вигляді відточених формулювань, застосування специфічної термінології — необхідна властивість їх регулюючого впливу на практику виконання покарань. Як керівні засади нормотворчої та ексекутивної діяльності принципи кримінально-виконавчого права дають можливість одержати чітке уявлення про юридичну природу норм та інститутів кримінально-виконавчого законодавства. Закріплення цих принципів у нормах кримінально-виконавчого законодавства слід розуміти однозначно: те чи інше положення має бути прямо та чітко сформульоване в КВК. У зв'язку з цим видається, що необхідно прийняти до уваги думку Н. Беляєва, який виходить з того, що важливо те, щоб принцип права був сформульований в законі, а не просто логічно випливав із аналізу норм, групи норм чи всього законодавства. Порушення самого принципу, закріпленого в законі (принципу права), є порушенням закону, яке обов'язково повинно викликати відповідну реакцію органів правозастосування¹. З цих міркувань немає ніяких підстав вважати моральність керівною ідеєю, що закріплена в праві², оскільки при такому підході відбувається не тільки змішування права та моральності, а й як наслідок можливе загношення в глухий кут і правоохоронних органів, яким по суті пропонується реагувати на відхилення від норм моралі, а не закону. Тим більш, що збіг моралі та права, як справедливо відмічав М. Шаргородський, не може бути визнано принципом, бо це є об'єктивною властивістю правової системи³. В основі принципів кримінально-виконавчого права мають бути наукові уявлення як сукупність знань, що дає розуміння сутності і необхідності в ексекутивній діяльності та відображує закономірності реалізації кари. Як вже зазначалося, принципи кримінально-виконавчого права слід розглядати як продукт теоретичної діяльності, результат абстрагування, здійснений представниками науки кримінально-виконавчого права. Разом з тим ці принципи виконують і службову роль, оскільки їх формування безпосередньо підпорядковане як інтересам науки кримінально-виконавчого права, так і вдосконаленню практики виконання покарань. Інакше кажучи, було б доволі-таки необачливо думати, що основні принципи права являють собою лише результат теоретичної абстракції і не мають практичного значення¹. Формування принципів кримінально-виконавчого права, яке ґрунтується на наявних знаннях про сутність виконання покарань, повинно враховувати і уявлення про

практичне здійснення основоположних вимог до виконавчої діяльності, шляхи і засоби їх об'єктивного втілення в діяльності органів та установ виконання покарань.

Принципи кримінально-виконавчого законодавства, що регулюють виконавчу діяльність органів та установ виконання покарань, звичайно ж у першу чергу зорієнтовують та спрямовують діяльність адміністрації. Це означає, що принципи діяльності органів та установ виконання покарань є основою успішної практичної діяльності адміністрації як суб'єкта виконавчої діяльності. Практичне значення принципів виконавчої діяльності визначається її об'єктивною сутністю та суб'єктивними прагненнями представників науки кримінально-виконавчого права, які формулюють ці принципи. Треба сказати, що в науці кримінально-виконавчого права кожний окремо взятий принцип не в змозі дати цілісного уявлення про виконавчу діяльність. Це може здійснити тільки певна система основоположних вимог, які дозволяють звести в єдине ціле тлумачення норм кримінально-виконавчого законодавства, визначення юридичних понять та категорій, що створює єдиний комплекс знань про правила, які регулюють та відображують процес виконання покарань. Системний підхід до виконавчої діяльності дозволяє бачити, що принципи являють собою модель, зразок, схему виконання покарань. З цього виходить, що в системному аналізі такого різновиду дійсності, як практика виконання покарань, необхідним етапом є конструювання системної моделі. Система принципів являє собою модель виконавчої діяльності. А модель та моделювання дійсності, як справедливо зауважує О. Фролова, — це вершина в творчому науковому дослідженні та пізнанні дійсності².

Принципи кримінально-виконавчого права не тільки підсумовують попередній досвід виконання покарань, а й є основою евристичних уявлень про виконання покарань, що раніш не застосовувалися у вітчизняній практиці. В цих принципах закладена тенденція до практичного затвердження упорядкованості та організованості виконавчої діяльності, що ґрунтується на уявленнях про належне в процесі виконання покарань, яке повинно бути закріплене в доцільній системі норм кримінально-виконавчого законодавства. Принципи кримінально-виконавчого законодавства, відображуючи виконавчий напрямок діяльності органів та установ виконання покарань, дозволяють визначитися з тим, наскільки мета виконання покарання як кінцевий орієнтир зусиль

адміністрації органів та установ виконання покарань та правові засоби, втілені у змісті норм кримінально-виконавчого законодавства, відповідають об'єктивному процесу реалізації кари. Через норми кримінально-виконавчого законодавства, які мають постати засобами правового регулювання, об'єднаними в окремі інститути, шляхом регулювання процесів виконання-відбування покарання та встановлення прав і обов'язків суб'єктів ексекутивної діяльності здійснюється об'єктивізація принципів кримінально-виконавчого права.

Законодавче визначення принципів ексекутивної діяльності повинно внести одноманітність, спільність, синхронність в регулювання виконання всіх покарань, надати цілісності та згуртованості системі норм, що будуть об'єднані в КВК Відображуючи сутність виконання покарань, його закономірності, принципи кримінально-виконавчого законодавства втілюватимуться при виконанні всіх покарань, незалежно від їх видів та форм виконання. Ці принципи повинні надати внутрішньої єдності, цілісності різноманітним формам виконання покарань, глибокої спільності механізму ексекутивної діяльності, синхронізуючи процеси виконання-відбування покарання. Їм має бути властивий максимальний ступінь узагальненості, вони покликані визначати сутність діяльності органів та установ виконання покарань. І, навпаки, зміст принципів діяльності органів та установ виконання покарань підлягає найбільш повному розкриттю та конкретизації в тексті окремих норм кримінально-виконавчого законодавства. Принципи кримінально-виконавчого законодавства покликані безпосередньо визначати зміст норм КВК, а відповідно права, обов'язки та законні інтереси суб'єктів виконання-відбування покарання. Після того як законодавець сприйме їх за основу, принципи кримінально-виконавчого законодавства, поза всяким сумнівом, повинні виконувати регулятивну функцію. І як принципи діяльності органів та установ виконання покарань вони зобов'язують адміністрацію органів та установ виконання покарань здійснювати ексекутивну діяльність у визначених межах, виступаючи "віхами", що позначають "фарватер", головний напрямок діяльності органів та установ виконання покарань. Принципи немов би визначають загальні кордони ексекутивної діяльності та основні властивості кримінально-виконавчої системи. відображуючи сутність виконання покарання, вони повинні виступати як керівні засади, нормативні орієнтири в процесі

реалізації кари. Як видається, принципи кримінально-виконавчого законодавства повинні відображати виключно процес виконання-відбування покарання, бути виразом якостей, що визначають процес здійснення адміністрацією органів та установ виконання покарань правообмежень, властивих покаранням, а також відтворювати те, як реалізація кари позначається на правовому становищі засуджених.

Принципи кримінально-виконавчого права — це специфічний прояв загальних принципів права у сфері покарань. Ці відправні, вихідні положення мають слугувати провісником КВК через здатність надати розумного обґрунтування законотворчій роботі, а в підсумку зробити доцільною діяльність органів та установ виконання покарань. Вироблені наукою кримінально-виконавчого права принципи можуть стати основою цілеспрямованої діяльності законодавця при прийнятті КВК, знайти своє відображення, конкретизацію, уточнення та визначеність у системі норм Загальної та Особливої частин КВК, задати ексекутивного напрямку діяльності органів та установ виконання покарань. Принципи кримінально-виконавчого права є тією з'єднувальною ланкою між теорією і практикою, яка за допомогою правових засобів забезпечує цілісність законодавчої форми та змісту ексекутивної діяльності, орієнтуючи як законодавця, так і суб'єктів виконання покарання на одностайний підхід до діяльності, спрямованої на досягнення мети виконання покарання.

Надійшла до редколегії 15.12.99